

SZABÓ DÁNIEL

Hogyan fogadták a magyarok az első világháborút?

Ha mostanság a centenáriumon az ember az első világháborúval kapcsolatos írással találkozik, szinte elkerülhetetlen, hogy a cikk, könyv stb. elején ne találkozzék George F. Kennan kifejezésével, amely szerint a világháború volt a huszadik század ős-, avagy alapkatasztrófája¹. Kennan ezzel arra utal, hogy ez vetett véget a „bismarcki” európai egyensúly időszakának. 1914 júliusában szerinte az európai államférfiak nem tudták megakadályozni a háború kitörését és ezzel a huszadik század barbár borzalmainak bekövetkeztét. Összefüggésben állhat ezzel – az első világháború korszaknyitó jellegével –, hogy a történetírásban a hosszú tizenkilencedik század mintájára az 1914 és a szocialista világrendszer összeomlását jelző 1990-es évek közötti időszakot rövid huszadik századnak nevezik. Erich Hobsbawm angol történész 1994-ben megjelentetett könyvét már „A szélsőségek kora. A rövid huszadik század története” címmel látta el.²

Kevésbé ismert Hans Ulrich Wehler kifejezése: az első totális háború, amelyben a mozgósítás már nemcsak a bevonult katonákra, hanem az egész lakosságra, azaz a civilekre is vonatkozott. Ugyanígy sajátos Wolfgang J. Mommsen véleménye: ő a polgári korszak végének kezdeteként tekint e háborúra³.

Mindezek a kifejezések és társaik nem 1914 júliusában–augusztusában születtek, csak a háború után fogalmazódhattak meg, hiszen 1914-ben egy ideig még azt sem tudták, hogy egy összeurópai háborút kell majd átélniük – az Egyesült Királyság belépése a háborúba bár egyik oldalról remélt, másik oldalról pedig nem-remélt volt –, nem beszélve arról, hogy nemcsak egy, hanem az összes kontinensre kiterjedő háború zúg majd keresztül rajtuk, annak minden következményével együtt. Még a Nagy Háború kifejezés sem élhetett, hiszen sokan hittek II. Vilmosnak, hogy mire a levelek lehullnak, a katonák már otthon lesznek.

Kennan sokszor idézett és tulajdonképpen késői (1979) könyvének előszava nem áll meg az őskatasztrófa kinyilvánításánál, annak leszögezésénél, hogy egyfajta büntudatot érez azért, mert neki koránál fogva nem kellett mindazt végigszenvednie, amit a nála pár évvel idősebbeknek a fronton, a lövészárkokban, valamint az egyensúly végének leírásánál, a náci és kommunista diktatúrák szörnyűségeinél, hanem így folytatja: „Ki az, aki nem dőbben meg, látva

¹ Angolul: the great seminal catastrophe of this century; a németek az Urkatastrophe, az őskatasztrófa kifejezésként fordították ezt. Kennan *The Decline of Bismarck's European Order. Franco-Russian Relations, 1875–1890* című Princetonban 1979-ben megjelent műve előszavában nevezi így 1914 késő nyarát s kimondva – kimondatlanul az utána következő négy évet.

² *The Ages of Extremes: the short twentieth century.* Magyarul: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története. Pannonica, 1998.*

³ *Der Erste Weltkrieg als Anfang des bürgerlichen Zeitalters.* in. Wolfgang J. Mommsen: *Der Erste Weltkrieg Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters.* Fischer, Frankfurt am Main, 2004. 15-36.

az apokaliptikus következmények és a tömegek mámoros eufóriája közti ellentéteket? Az 1914-es háború kitörésekor az emberek elárasztották a nagy európai fővárosok utcáit, átengedve magukat a pillanat kellemesnek tűnő illúziójának: a harsogó zenekaroknak, a lebegő zászlóknak, a tartalékosok pályaudvari ünnepélyes búcsúztatásának, egy új nemzeti közösség és szolidaritás érzetének, miközben egy új gyönyörű történelmi időszak eljövételét érezték-látták, amely korszakra a felemelő önfeláldozás, a kaland, a vitézség és a dicsőség lesz jellemző.”⁴

Kennan utca- és hangulatleírása Budapestre, sőt egy sor magyarországi városra ugyanúgy jellemző, mint Bécsre, Berlinre, Párizsra és sok-sok más európai városra. A háború kitörése okozta döbbenetet szinte felülmúlta az úgynevezett háborús lelkesedés kitörése és mindenekelőtt az 1914 előtt létrejövő, elsősorban szocialista, háborúellenes (vagy béke-) mozgalmak megbénulása. Nyilvánvaló, hogy a látvány megdöbbentő lehetett, s sokszor egy-egy ország, avagy nemzet hazafiságának fokmérőjévé vált, hogy mennyire lelkesen, odaadón rohantak állampolgárai a háborúba. A pillanat politikai értékeitől is függhetett, hogy a leírások a háborúba lelkesen vonuló, vagy félrevezetett, vagy odakergetett férfiakról szóltak.

A történetírásban is viszonylag későn jelentkezett egy olyan tendencia, amely nem pusztán a felmentés igényével – a „mi nem voltunk olyanok” jelszavával –, hanem a valóság lehetséges feltárásának követelményével fordult a „lelkesedés” téma felé.

Ha meg akarjuk érteni, vagy legalábbis valamiféleképpen magyarázni a magyar közép-sztály nagy részének háborús lelkesedését, mindenekelőtt azt kellene tudnunk, hogy a háború kitörése mennyire volt meglepetés a magyar lakosság számára. Fogalmazhatunk úgy is, hogy mennyire volt a magyar és tulajdonképpen az egész európai közönség felkészülve, felkészítve a háborúra, mennyire „várták” a háborút.⁵

Ha a világpolitikai eseményeket nézzük, akkor azt látjuk, hogy a háború kitörése előtt hat évvel, 1908-ban, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia annektálta, azaz jogilag is saját területének nyilvánította Bosznia–Hercegovinát, csak nemzetközi nyomással, sőt katonai erővel való fenyegetéssel lehetett elérni, hogy Szerbia kész tényként fogadja el az adott délszlávok lakta területnek a Monarchiához kerülését. Utólagosan a magyar képviselőházban az ellenzék meg is vádolta a közös külügyi vezetést, hogy e lépéssel háborús veszélybe sodorta Magyarországot, vele együtt természetesen az egész Habsburg Birodalmat (bár az ellenzék nagy része ez utóbbival nem szokott törődni). Úgy tűnik, hogy a két Balkán-háború az, ami a közvéleményben is reális közelségűvé tette a Monarchiát is magába foglaló fegyveres konfliktus lehetőségét. 1912 októberében megindult az első Balkán-háború, amelyben a balkáni szláv államok (Szerbia, Montenegró, Bulgária) és a hozzájuk csatlakozott Görögország hadat üzentek Törökországnak. A háború eredményeként Törökországot már nem lehetett Európa beteg emberének tekinteni: nem a betegség hiánya, hanem gyakorlatilag az európai Törökország hiánya miatt. Az, hogy a háború idején a magyar törvényhozás végül is elfogadta a hosszú idő óta vajúdjó, a háború esetére szóló kivételes törvényeket, szintén jelzi, hogy itthon is egyre komolyabban vették a balkáni eseményeket. A háborút lezáró londoni béke aláírása előtt a Monarchia még ultimátummal kényszerítette Montenegrót, hogy ürtse ki a háborút

⁴ Kennan im. 4.

⁵ A kérdés megjelenik a nemzetközi világháborús történetírásban is. Lásd: Linden, Marcel van den - Mergner Gottfried: Kriegsbegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung, in. Kriegsbegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung (Interdisziplinäre Studien) Hrsg. von Linden, Marcel van den - Mergner Gottfried, unter Mitarbeit von Lange, Herman de. Berlin 1991.

idején megszállt adriai kikötővárost, Szkutarit. 1912 decemberében Londonban egy nagyköveti konferencián sikerült ugyanis kimondatni a független Albánia létrehozását, nehogy Szerbia tengeri kikötőhöz jusson. Az 1913 júniusában kitört második Balkán-háborúban a korábbi szövetségesek a területi nyereségen vesztek össze. Szerbia és Görögország megtámadta Bulgáriát, és Törökország, valamint Románia is csatlakozott hozzájuk. A bukaresti békeben Bulgária kénytelen volt lemondani korábbi hódításai nagy részéről. A félszigeten a feszültség nem csökkent, októberben Szerbia megszállta Albánia egy részét s csak a Monarchia fenyegetésére volt hajlandó csapatait onnan kivonni.

Nyilvánvaló, hogy ezek az események, a többszöri részleges mozgósítás valamiféle háború lehetőségét egyre erősebben vészték bele a magyar honpolgárok gondolkodásába. Krúdy Gyula „Rezeda Kálmán szép élete” című regénye ugyan 1933-ban keletkezett, de jól tükrözi a kornak a háborúhoz való viszonyát. A könyv szilveszteri mulatsággal kezdődik a pesti Király Szállóban, éjfélkor (valószínű 1912-ben) a pezsgős koccintgatásnál elhangzott az „Éljen Ferenc József, dicső uralkodónk, aki ezt a jó napot adta nekünk!” kiáltás. Éltették még többek között a szakácsot, az újévi malacot is, majd tompán „szinte föld alól jött hang: – Éljen a háború!” Krúdy így kommentálta az utolsó éljent: „De a háborút nem ismerte ez a nemzedék. Azért éljenezte, amikor a sok között erre került a sor.” A kisregény a következő sorokkal zárul (már 1914-ben): „Még nem értek a Köröndhöz, amikor meghallották azt a tompa zúgást, földrengés morajlását, amely ezen az estén Budapestet talpra állította: – Éljen a háború! Bőgött az egygyeolvadt százezer hang a városból. Július végén járt az idő. ...”

Mondhatnánk nyugodtan, hogy a közel két évtizeddel későbbi irodalmi mű nem a tényleges eseményekről szól. Ugyanakkor úgy érzem, megdöbbentően jól mutatja azt a magyar (és feltételezhetően nemcsak magyar) társadalmat, vagy legalábbis annak középosztálybeli részét, amely 1912 szilveszterén egészében még nem tudta, csak valahol „csontjaiban érezte”, hogy valamikor eljön a „nagy világégés” és (ami valószínűleg az akkori országlakók számára fontosabb és érdekesebb volt) a „nagy Magyarország-égés”.

A szarajevói merénylet után a lapok megdöbbenésüknek adtak hangot, a képviselőház is elküldte együttérzését az agg uralkodónak, mert őt talán sajnálták, de valószínűleg magát Ferenc Ferdinándot, akinek magyarellenessége (inkább trializmus- vagy föderalizmus-pártisága, szemben a dualizmussal) közismert volt, kevésbé. Ezután a nyilvánosság előtt minden ment tovább a maga útján. A képviselőházban a kormány hatalmi túltengéséről vitatkoztak, a szocialisták a választójogosultak összeírásával foglalkoztak, elvégre 1915-re volt várható az első általános választás, amelyen már nagyszámú munkás is részt vehetett. A lapok szidták a szerbeket, pletykák szivárogtak ki a merénylet körülményeinek nyomozásáról. Interpellációk hangzottak el a parlamentben, amelyekben a „mi lesz” kérdése is föl-fölmerült, de sokkal inkább abban az értelemben, hogy miként lenne képes a magyar politika beleszólni a (Közös Pénzügyminisztérium által intézett) boszniai ügyekbe és a (Közös Külügyminisztérium által intézett) diplomáciába.

Az Est újságírója, Pásztor Árpád a Nyugat⁶ utolsó, még nem háborús számában írott „Újságíró jegyzetek. Sarajevó, a gyilkosság hátterében” című cikkében ugyan már azt írta tulaj-

⁶ A folyóirat háborús teljesítményére lásd Balázs Eszter: Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a Nyugatban. Médiakutató 2010. tavasz.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/07_elso_vilagaboru_a_nyugatban (Letöltés 2013. április 4.)

donképpen csak en passant: „A vizsgálat bebizonyította, hogy feltétlenül Szerbiából hozták be a bombákat és hogy a nagy szerb álmok realitása: a Narodna Obrana segítette a merénylőket. Tehát kétséget kizáróan megállapították, hogy a szarajevói gyilkosság nagy szerb agitáció következménye.” Cikkét ugyanakkor a következő sorokkal zárta: „Egyszer nyugalmasabb és boldogabb időben le kell menni újra Bosznia-Hercegovinába. Meg kell nézni Keletet, amely itt kezdődik. Végigjárni a török üzleteket és bazárokat, bekóborolni a piacot, megfigyelni a lábukat maguk alá vonó vörösréz-üstkovácsokat, szőnyegkereskedőket, álmodozó pipázókat és mesélőket. Milyen érdekes és szép mindez, mennyire látjuk a kezdeteket, a szokásokat, amelyek a maguk csodálatos pompájukban kápráztatóan szép virágként nyitnak ki Perzsiában, Kínában és Japánban. Bimbójuk itt van a szomszédunkban. Milyen kár, hogy kiirtják.”⁷ Ez sokkal inkább egy „civilizáltabb” boszniai politikára, mint bármily háborúra utal.

Ugyancsak az Est egyik szerkesztője, Tápay Szabó László írta le 1928-ban megjelent visszaemlékezésében, hogy családját nyugodtan leküldte nyaralni, „mert eszünkbe sem jutott, hogy háború is lehet a szarajevói eseményekből”.⁸ A későbbiekéről a nagyon jól informált újságíró – elvégre lapjának két kiküldötte is a helyszínen volt – így írt: „Az ultimátum meglepetésszerűen ért bennünket, de szentül hittük, hogy Szerbia az ultimátum követeléseit teljesíteni fogja. Az ultimátum lejártakor, hat óra felé már rettenetesen izgatottak voltunk a szerkesztőségben.” Tulajdonképpen Szabó beszámolója hihető, hiszen a napilapok nagy részében az utolsó percig az a hír járta a megjelent hírek szerint, hogy Szerbia teljesíti, teljesítette a követeléseket.

Meglepetés! Valószínűleg sokkal bonyolultabb érzelmek uralkodtak. „Az egy hónapja Szarajevóban történt szörnyű gyilkosság óta mindennap lázasan várt hírek és események után, szinte felléleggettünk a 24 órás szerbiai ultimátumunk ma érkezett hírére. Bármi következik, elviselhetőbb lesz, mint ez a hosszantartó bizonytalanság. (...) Szinte biztos, hogy a háború elkerülhetetlen s ez a tudat lelkes készsége kívül más érzést nem vált ki belőlem, én indulnék bármely pillanatban.”⁹

Koch Rudolf, középosztályi polgár most idézett naplóbejegyzése egybecseng Apponyi Albert grófnak a képviselőház július 28-án az ellenzéki pártok nevében tett felszólalásának szavaival: „Mi mélyen átérezzük ennek az órának történeti jelentőségét; mi teljesen át vagyunk hatva attól, hogy az a leszámolás, amely megindult, kikerülhetetlen volt (*Élénk helyeslés a ház minden oldalán.*) és hogy azzal nem a támadásnak terére lépünk, hanem egy elemi, védelmi kötelezettséget teljesítünk. (*Élénk helyeslés a ház minden oldalán.*) Ennek a leszámolásnak megkezdésére mi is csak egy szóval felelhetünk, azzal a szóval, amely az egész közönségnek ajkain van és ez a szó az: **Hát végre!** (*Igaz! Úgy van! és élénk helyeslés a ház minden oldalán.*)”¹⁰

A képviselőházban a kormány meglehetősen visszafogottan vezette elő a Szerbiának átadott ultimátumot. Tisza miniszterelnök megfogalmazása: „nem mondhatunk le arról a várakozásról, hogy Szerbia eleget fog tenni a hozzá intézett felhívásnak. A mai állapotot legkevés-

⁷ Nyugat 1914. 14. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00156/05097.htm> (Letöltés 2011. május 9.)

⁸ Szabó László: Szegény ember gazdag élete. Budapest, 1928. Athenaeum. III. 23.

⁹ Szent István (szerk.): Vér és pezsgő. Bp. 1988. 71. Nem tudom, hogy a 48 órás ultimátum 24 órára változtatása a naplóírónak, avagy a nyomda ördögének köszönhető.

¹⁰ Kiemelés tőlem! – Sz. D. Az idézet helye Képviselőházi Napló 1914. július 28. 1910-es ciklus XXI. kötet. 192. 562.országi ülés.

bé sem tekintem még háborús vagy olyan állapotnak, amely szükségképp a háború veszélyeit idézné fel. A Monarchia békét keres, békét kíván, békét igyekezett fenntartani a körülötte lefolyó világeseményeknek sokszor kritikus és a Monarchiát közlelő érdeklő fordulatai között is. Senki sem vádolhat bennünket azzal, hogy mi keressük a háborút. De természetesen tisztában vagyunk ennek a lépésnek összes konzekvenciáival. S abban a meggyőződésben, hogy igaz ügyet képviselünk, abban a meggyőződésben, hogy a Monarchiának és a magyar nemzetnek létérdeke megköveteli ennek a lépésnek a megtételét, viselni fogjuk annak minden következményét.”¹¹

A Tisza által elmondott szöveg nem egyedi, nincs köze ahhoz, hogy a magyar miniszterelnök a válság kezdetén ellene volt a kemény fellépésnek, úgy látván, hogy az adott időpont még nem alkalmas a szerb törekvésekkel való leszámolásra.¹² Tisza beszéde, amely természetesen nem felolvasott – mivel a beszéd olvasása a magyar polgári parlamentben már kezdetektől, 1848-tól tilos volt – azonos stílusú volt, mint a korszak bármely országában elhangzott beszéd: a lépés és később a háború rájuk kényszerített voltát hangsúlyozta. Nem véletlen a miniszterelnök azon stilisztikai bravúrja, hogy a *békét* kifejezést egy mondatban háromszor is használja. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy az adott beszéd érthetően felveti a háború esetleges kitörésének lehetőségét, természetesen nem utalva arra, hogy milyen háborúról lehet szó.

Sok szempontból ugyanezt a módszert alkalmazta Andrássy Gyula az ellenzék nevében tartott felszólalásában. Ő talán egyértelműbben jelezte, hogy mi lehet az ultimátum következménye, mikor azt hangsúlyozza: „Nekem egyénileg régtől fogva az volt szilárd meggyőződése, hogy az a helyzet, amely Szerbia és a Monarchia között eddig volt, tarthatatlan. Teljesen és tökéletesen meg voltam arról győződve, hogy jobbra vagy balra el kell dőlni a dolognak, mert az eddigi helyzet érdekeinket súlyosan érintette. Az a gyűlölet, amely Szerbiában a Monarchia ellen összehalmozódott, már e Monarchiának sok milliójába került. Kétszer már közel állottunk a háborúhoz, kétszer már érezte közgazdaságunk azt a nagy hátrányt, amelyet e nagy háborúnak a küszöbön állása okoz.” Miközben az ellenzék nevében bejelentette a kormánnyal való ellenségeskedés felfüggesztését, az ún. *treuga dei-t*, azaz isten békéjét, kijelentette: „... hiszem, hogy a háború el lesz kerülhető, tényleg mégis kétségtelen, hogy mindenki lelkében annak lehetősége van, és azzal számolnia kell, s a magyar társadalomnak is kell, hogy legyen az a férfiasága, aminthogy kétségtelenül meg is van, hogy ettől meg ne ijedjen.”¹³) A közönség érezte, hogy ez – a politikai harc beszüntetésének meghirdetése – egy há-

¹¹ Képviselőházi Napló 1914. július 24. 1910-es ciklus XXI. kötet. 157. 561. országos ülés.

¹² Tisza álláspontváltozásáról legutóbb és legrészletesebben: Ifj. Bertényi Iván: Tisza István és az I. világháború in. Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák a 20. századi magyar történelemről. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 28–86.

¹³ „Lelkesedve, nemzetünkre büszkén emelkedett lelki állapotban szemléljük azt a férfias elszántságot, amely az egész magyar nemzetben megnyilvánul, megnyilvánul nemzetiségi különbség nélkül; és felhasználom az alkalmat annak konstatálására, hogy, hála az Istennek, az az egy-két nyugtalanító hír, ami a legutolsó időkben szárnyra kelt, legalább is vétkes könnyelműséggel felkapott és terjesztett, abszolúte valótlán hírnek bizonyult. Az egész magyar nemzet tette készen jön királya hívására a zászlók alá s nekünk, a kormány tagjainak, éreznünk kell azokat a nagy és szent kötelességeket, amelyeket ez a lelkesültség hatványozott erővel hárít a mi vállainkra. A mi kötelességünk gondoskodni róla, hogy ez a lelkesültség ne vesszen kárba, hogy érvényesíthesse magát a sikeres cselekedetek mezején; nekünk kötelességünk fenntartani és biztosítani a rendet és a nyugalmat az országban,

borús beszéd, s nem véletlen, hogy a hadiállapot kihirdetése utáni tüntetéseken, ahol többnyire csak az uralkodót és a hadsereget éltették, Tisza István mellett (aki egyértelműen az ország, a nemzet vezérének számított abban a pillanatban, s akinek július 28-i beszédét jól ismerték¹⁴) Andrassy Gyuláé volt a ritkán megéljenzett nevek másika. Érdekes módon Csernoch János hercegprímás ugyanezen a napon a főrendiházban mondott beszéde sokban összeeszengett Tiszáéval. „A jegyzék a monarchia békeszeretetének és türelmének újabb bizonyossága volt (...) így állott elő jogunk és kötelességünk, a hazánk határainál égő tűzcsóvát elfojtani, a megsértett jogrendnek elégtételt szerezni, az ártatlanul kiontott vérért igazságot szolgáltatni, mit ha nem teszünk, csak gyávaságunkról és tehetetlenségünkéről tennénk bizonyosságot. Nem háborút akarunk, hanem békét, de nem azt a békét, amely elernyedéshez és halálhoz, hanem azt, amely az élethez vezet. ...nem szabad visszariadnunk a háború borzalmaiktól és áldozataitól sem.”¹⁵

A politikusok nyilvános mondatait pozíciójuk mindig legalább annyira befolyásolja, mint tényleges álláspontjuk. Más a helyzet magánközléseikkel. Károlyi Mihály külföldön, Franciaországban, egy ellenséges államban, úri letartóztatásban készített naplójegyzeteiben leírja, nézete az volt, s maradt „hogy a világháború, bármilyen legyen a kimenetele, Magyarországra nézve végzetessé válhatik. Nézetem szerint még a Monarchiának is a béke minden áron való fönntartása lett volna jól fölfogott érdeke. Hogy egy veszített háború a Monarchia fölbomlását jelentheti, azt bizonyítani fölösleges. De hogy egy, »a germán eszme« jelszavával vívott háború, germán győzelem esetén is, végül – a Monarchia bukását jelentené: ez látszólagos ellentmondás, ezt meg kell magyarázni. (...) A németek azzal fognak bennünket kifizetni, hogy megengedik nekünk, hogy a kopaszra tarolandó Szerbiát okkupáljuk vagy annektáljuk. Lesz egy második Boszniánk, egy második improduktív tartományunk. Ez az eredmény a »meine Armee«-nak igen fog hízelegni. De a monarchia népei csak még több adót fognak fizetni az-

megtenni minden kormányzati intézkedést, amely a hadsereg műveletei hatályosságának biztosítása szempontjából szükséges és alkotmányos befolyásunkat úgy gyakorolni, hogy ez a harc, amelyet reánk kényszerítettek, amelyet talán a túlságba vitt béketűrés összes kísérleteinek kimerítése után vettünk magunkra, hogy ez a harc véget ne érjen addig, amíg meg nem szereztük a magyar nemzetnek és a monarchiának a jövő nyugalom, biztosság és béke állandó biztosítékait.” Képviselőházi Napló 1914. július 28. 1910-es ciklus XXI. kötet. 191–192. 562.országos ülés.

¹⁴ „Lelkesedve, nemzetünkre büszkén emelkedett lelki állapotban szemléljük azt a férfias elszántságot, amely az egész magyar nemzetben megnyilvánul, megnyilvánul nemzetiségi különbség nélkül; és felhasználom az alkalmat annak konstatálására, hogy, hála az Istennek, az az egy-két nyugtalanító hír, ami a legutolsó időkből szárnyra kelt, legalább is vétkes könnyelműséggel felkapott és terjesztett, abszolúte valótlannak bizonyult. Az egész magyar nemzet tette készen jön királya hívására a zászlók alá s nekünk, a kormány tagjainak, éreznünk kell azokat a nagy és szent kötelességeket, amelyeket ez a lelkesültség hatványozott erővel hárít a mi vállainkra. A mi kötelességünk gondoskodni róla, hogy ez a lelkesültség ne vesszen kárba, hogy érvényesíthesse magát a sikeres cselekedetek mezején; nekünk kötelességünk fenntartani és biztosítani a rendet és a nyugalmat az országban, megtenni minden kormányzati intézkedést, amely a hadsereg műveletei hatályosságának biztosítása szempontjából szükséges és alkotmányos befolyásunkat úgy gyakorolni, hogy ez a harc, amelyet reánk kényszerítettek, amelyet talán a túlságba vitt béketűrés összes kísérleteinek kimerítése után vettünk magunkra, hogy ez a harc véget ne érjen addig, amíg meg nem szereztük a magyar nemzetnek és a monarchiának a jövő nyugalom, biztosság és béke állandó biztosítékait.” Képviselőházi Napló 1914. július 28. 1910-es ciklus XXI. kötet. 191–192. 562.országos ülés.

¹⁵ Főrendiházi Napló 1914. július 28. 1910-es ciklus IV. kötet 68. LXI. ülés.

után.”¹⁶ Károlyi hazatérve, átvéve a Függetlenségi Párt vezetését első parlamenti felszólalásában illetően véleményét nem mondta ki, elfogadta a *treuga dei-t*, de ugyanakkor kifogásolta a kormány előterjesztését, és a fronton harcoló katonáknak választójogot követelt.¹⁷ Az eltérés nem pusztán a háború alatti nyilvánosság által megengedett vagy tiltott helyzetből fakad, hanem abból is, hogy ekkor pártja nevében beszélt. A helyzet különbségét jól szemlélteti Vázsonyi Vilmossal, a Demokrata Párt vezérével valamikor augusztusban készült, s decemberben megjelent interjú, amelyben az újságíró Bródy Sándor – érezve Vázsonyi háborúellenességét – megkérdezte: „Csak nem beszélsz a háború ellen?” A politikus így válaszolt: „Ostobaság! Hogy lehet szónokolni az ellen, ami megvan? Ki kell vívnunk becsülettel, az utolsó csepp vérünkig verekedni, ha mindjárt belehalunk is.”¹⁸

Károlyi alapvéleményét valószínűleg erősíti, hogy nem volt egyedül ezzel. Későbbi felesége, Andrásy Katinka, Andrásy Gyula unokahúga 1914. szeptember 16-án vetette papírra: „Félek, hogy így is, úgy is, vereség vagy győzelmi úton, Magyarország, mint olyan, meg fog szűnni. Rövid idő kérdése az egész. Azonban ha megvernek, teljesen végünk lesz, mert a népnek a java elpusztul, és akármilyen kicsiny lesz Magyarország, mindig nagy száka marad az északi szlávok és az oroszok szemében, és addig nem fognak nyugodni, amíg nem egyesülnek a délszlávokkal. Ha meg győzünk, egy jó időre háttérbe szorul a szláv veszedelem, és egy ideig a szlávok és a germánok közt lavírozhatunk, ahogy ezt a múltban is tettük. A jövőnk nem rózsás, de azt hiszem, ha győzünk, még egy ideig elhúzzuk, nem tényleges, de névleges szabadsággal.”¹⁹

A korszak levelei (szintén privát dokumentumok) a háborúhoz való legkülönbözőbb viszonyulásokat mutatják. Félelem, remény, bizonytalanság, lelkesedés egyszerre jelenik meg bennük. A közismerten háborúellenes Ady Endre július 31-én így fogalmazott: „...nagyon ránk sújtott a História”. Wertheimer Ede történész, idősebb Andrásy Gyula életrajzírója július 30-án már a magyarországi viszonyokat is jelezve ezt írta: „Azóta, hogy leveledet megírtam, nagy történeti állapotok beálltak. Csakugyan felemelő, hogy most minden pártküzdelem megszűnt és az egész nemzet ezen gyilkosok legyőzésére egyesült.”

A levelek egy részében keveredik a belső lelkesedés és a külvilágról szóló beszámoló. Játszai Mari, a magyar színészet nagyasszonya, Kertész Mihály²⁰ két 1914-es filmjének főszerplője, ismerőseitől, barátaitól kapott leveleket, kisebb balesetéből gyógyulva. Az egyik a

¹⁶ Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. Budapest, 1965. Gondolat 97. A naplóbejegyzés a háború megindulása után egy hónappal szeptember 6-án íródott, a gróf számára ekkor már tudott volt, hogy világháborúba keveredett Magyarország, ami július 28-án talán csak sejthető volt, s mindenekelőtt az nem volt egyértelmű, hogy az Egyesült Királyság is csatlakozik – korábbi szerződésai szellemében – az antant hatalmakhoz. Az angol kormány döntésére l. Wilson K. M.: *The British Cabinet's Decision for War, 2 August 1914*. in. *British Journal of International Studies*, Vol. 1, No. 2 (Jul., 1975), pp. 148–159.; *Az Osztrák-Magyar Monarchia elleni hadüzenetre* Bridge F. R.: *The British Declaration of War on Austria-Hungary in 1914*. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 47, No. 109 (Jul., 1969), pp. 401–422.

¹⁷ Képviselőházi Napló 1914. november 30. 1910-es ciklus XXI. kötet. 209–210. 565.országos ülés.

¹⁸ Eredetileg Bródy Sándor *Fehér Könyv* című periodikájának decemberi számában. Itt Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Sajtó alá rendezte: Csergő Hugó Dr. és Balassa József. Budapest, 1927. *Az Országos Vázsonyi- Emlékbizottság kiadása*. II. 11.

¹⁹ Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Budapest, 1967. Európa könyvkiadó. 328.

²⁰ Michael Curtiz

pöstyéni fürdőből íródott július 28-án: „A borongós hűvös esős idő egyezik a kedélyünk hangulatával. Drága véreink, Feri öcsém, nőm egyetlen fivére, Szász Géza, a Z. Molnár nővérenek férje tüzértiszt, s a nagy magyar alföld 2-300.000 gyönyörű magyarja fegyverbe szólítva zászlók alatt állnak egy igazságos háború küszöbén szemben egy gaz nációval. Mire a megváltozott menetrendek folytán e sorok az Ön kezeihez érnek, már talán Nándorfehérvárból osztja parancsait a hadsereg parancsnoka. Íme! a Prinz Eugen, Gotterhalte, Rákóczy 's Kossuth dalok összeforrtak s nagy-hatalmas birodalom emelte fel a harsonát, ...nagy háborút hirdetve, ahogy az ellenség megérdemli.” A Wörthersee-től ugyancsak július 28-án kelt level: „Vőm már haza is utazott, komoly kötelesség teljesítésére; Pepikém (leánya) lázas türelmetlenségben itt maradt és nem tudjuk mit tegyünk és mit fognak hozni a legközelebbi napok. A fürdőközönség legnagyobb része elsiet, a vasúti állomásoknál hatalmas, megrázó lelkes látványosság. Kedélytelen, emésztő állapot.”²¹

A várakozás és beteljesülés keveréke is megjelent ezekben a tulajdonképpen mindennapi közlésekben, és nem először. Az annexió válság, a Balkán-háborúk után sokan már valahogyan megszokták a feszültséget. Rugonfalvi Kiss István történész 1909. április 8-án Thallóczy Lajoshoz írott levelét így kezdte: „Elvonulván a háború veszedelme, nem akartam addig írni Méltóságos Uramnak, amíg...” Ugyanő 1914. július 31-én már szinte érzélem nélkül, egyfajta ügyintéző stílusban, valamiféle végrendeletként fogalmazott ugyanannak: „Kegyelmes Uram! Harcra készen állunk. Tábori mód és röviden írhatok. (...) Feleségem nem akarom rémíteni némi rendelkezésekkel. Ha bajom történne, Kérem, kegyeskedjék vele tudatni, hogy a győri holmikak addig el ne adja, amíg a háború utáni zavarok el nem simulnak. Életbiztosításomból fizesse ki az adósságot. Ha Debrecenbe megy (most szüleinél Rudabánya) az én rendes úti kofferomban találja Doby-tól a Podmaniczky cs. történetét.²² Annak 48 lapján egy geneológiai táblába rejtve egy kuvertet²³. Abban talál annyi pénzt, hogy az 500 koronát és még más apróságot kifizethet, sőt pár hónapra élhet szerényen.” Ezek után több munka kéziratának hollétéről informál és sorsukról rendelkezik. Majd: „Könyvtáram talán az új egyetemnek valamelyik történelmi seminariuma részére vehetné meg a kormány.”

Maradva a Thallóczynak írott leveleknél, Csánki Dezső augusztus 5-én azt írta: „Milyen idők! Azt hittem, fiaink és unokáink érik meg ezt a rettentő leszámolást, s íme mi, érettek, akik már évtizedeken át látjuk előzményeit, vagy a históriából ismerjük azokat, nézzük és kínlódjuk végig. Isten óvja hazánkat! Bizonyos, hogy sok magasztos érzés váltódik ki lelünkől az előre nem remélt politikai egységek nyomán.”

Volt természetesen olyan személy is, aki a turanistákhoz tartozott, s reagálása a háborúra e csoport általános ideológiáját tükrözte. Vízaknafürdőről írt 1914. július 31-én: „Kedves turáni Testvérem! Consummatum est (...) A pánszláv veszedelem hamarabb bekövetkezett, mint gondoltuk. Bár mi, turániak már régen jósoljuk. Én már 1908-ban fölvettem a debreceni tanár-gyűlésen a turáni népek szövetkezésének eszméjét 1909-ben pedig füzetet is írtam róla. Azután felolvastam, cikkeket írtam, agitáltam, iskolában, társadalmi úton... Lelkes kis gárda terjeszti most is. De a sajtó, az illetékesek, sőt a Turáni Társaság is csak lagymatagon ismertették. Innen van, hogy a tömeg előtt ismeretlen, pedig csak evvel lehet a pánszláv

²¹ A leveleket Molnár Mór dr. és Rott Jakabné írták

²² Podmaniczky család: Podmanini és Aszódi báró: mutatóvány A magyarországi benszülött s beköltözött mágnás családok ismertetése cz. műből / Doby Antal. Budapest, 1892.

²³ borítékot

vizmust leverni. – Most, hogy kitört a háború s jön a muszka, ahogy lehet, pótolni kell a mulasztást. Dolgozzék mindenki teljes erejéből. Mi tollal, agitálással, lelkesítéssel. Föl kell használni az országos hangulatot igazunk mellett.”²⁴

A feltételezett lelkesedés és tiltakozás vizsgálatánál és más országokkal való összehasonlításánál nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia (és természetesen Szerbia) több nappal hamarabb került háborús helyzetbe, mint a többi résztvevő. Németország is csak augusztus 1-én üzent hadat Oroszországnak, a cári birodalomban két nappal korábban elrendelt mozgósításra hivatkozva. Fogalmazhatunk úgy is, hogy amikor Németországban még engedélyezett volt a háborúellenes tüntetés, akkor a Monarchiában már örömmel fogadták a lelkes, avagy lelkesítő háborúpárti felvonulást.

A sajtó hangja is megváltozott, és a legtöbb már az ultimátum elküldése után.

A Budapest, a Függetlenségi Párt Apponyi szárnyának lapja a következő címekkel közölt vezércikkeket július elején: „Megtorlás”, „Leszámolás”, „Tetemrehívás”, „Még nekik áll feljebb”. A Magyar Hírlap, az Andrássy Párt lapja cselekvésre szólította fel a szerinte tutyimutyi kormányzatot, de nem volt annyira háborúpárti, mint a Budapest. A többi pártlap is valamilyen formában az irredentának tekintett szerb politika megállításának híve, többé-kevésbé támogatva vagy legalábbis megengedve egy háborús megoldást, ugyanakkor naivan, avagy taktikusan nem vették fel egy kiterjedtebb európai háború lehetőségét sem. A Világ, a polgári radikálisok lapja egyértelműen háborúellenes volt, sőt különös hangsúllyal figyelmeztetett a háborús veszélyre. A szociáldemokrata Népszava hasonlóképpen háborúellenes és egészen a hónap végéig a Monarchia politikájából vezette le a merénylet bekövetkeztét.

A váltás valószínűleg nem az álláspontokban következett be, hanem a közlési lehetőségekben, a cenzúra bevezetésében.²⁵ A háború alatt újságíróskodó Szabó László eléggé negatív véleménnyel volt a cenzúrabizottság működéséről: „A budapesti cenzúra azonban napról-napra nem hogy javult volna, hanem folyton rosszabbodott. Két ellenséget ismert: az antantot és a budapesti sajtót és mivel csak mi estünk a keze ügyébe, mindennap győzedelmeskedt rajtunk.”²⁶ A szociáldemokrata Népszava betiltásával való fenyegetéssel, s magának a pártnak betiltási lehetőségével magyarították azt is, hogy a Szociáldemokrata Párt a kivételes törvények rendelkezéseinek életbe léptetése után inkább a katonai kötelességről, mint a háborúellenességről írt.²⁷

²⁴ Sassi Nagy Lajos Zempléni Árpádnak. Ez és a többi idézett levél az Országos Széchényi Könyvtár Levelestárában találhatóak. A turánizmusra I. A turánizmus. Magyar Tudomány, 7. (1993)

²⁵ A cenzúrára lásd M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szervezete. Magyar Könyvszemle 1975 (91) 1.75–82.

²⁶ Szabó László: i.m. III. 29.

²⁷ Nem fordulhatott elő az, amit a Népszava 1914. július 26-i XLII. Évf. 175. számának 9. oldalán olvashatunk, *Nem lelkesedünk a háborúért* címszó alatt. Itt idézik Tisza miniszterelnöknek 24-i a munkapárti klubban tett kijelentését: „Örömmel állapítom meg, hogy a sajtó orgánumai pártkülönbség nélkül olyan lelkesen szépen, öntudatosan és hazaiasan teljesítették fontos föladataikat, hogy ezentúl is fönn akarom tartani velük a kontaktust és minden nagyobb esemény alkalmával magam kívánom informálni úgy, mint csütörtökön este. *Az egyetlen kivétel a szocialisták lapja, amely ismét kizárta magát a magyar nemzet polgári közösségéből és hazafias együttérzéséből.*” „Nemcsak megnyugszunk ebben az ítéletben, hanem nagyon szépen, teljes őszinteséggel köszönjük Tisza Istvánnak. Ennél nagyobb dicséretet nem kaphattunk volna.”

Néhány példa a háború első napjaiban a lapokban megjelent versekből jól mutatja, hogy mi volt az, amit a cenzúra „szeretett”, s bizonyos szerzők írtak.

Gyóni Géza, 1912-ben még „Cézár én nem megyek” címmel írt verset, melynek antimilitarista hangvétele miatt ügyészi kihallgatására is sor került. A vers hangulatának érzékeltetésére első és utolsó versszaka:

*Vérben úszik vad hegyek orma,
Paskolja vér; paskolja ár.
S engem a halál-dáridóra
Cézár parancsa vár.*

...

*Vagy küldj hamar pretóriánust
Üsse szét e dacos fejet,
De bitangul a mészárszékre
Cézár, én nem megyek.*

Gyóni 1914 novemberében már ilyen sorokat írt „Petőfi lelke” című költeményében:

*Hurrá, testvér, csak most szorítsd meg,
Csak a veséjét most ne engedd!
Dögrováson a muszka rémség,
Most mi esszük meg, nem a tetvek.*

...

*Vadjai között rémülettel
Vonszolja roncsát nyomorék Petár –
Belgrád fölött a bombák robajában
Petőfi lelke jár.²⁸*

Juhász Gyula, akit, bár csak nagyon rövid időre, szintén magával ragad a háborús lelkesedés, valamiféleképpen az abban való hit, hogy a háború egyfajta új nemzeti összefogást hoz létre augusztus 1-i, tehát valóban a háború elején keletkezett „Csodálatos napok” című versében így ír:

*Rákóczi induló! Ott zeng ma lelkeinkben,
Mint föltámadt erő, mint újult diadal
S békülten néz reánk az égből a nagy Isten:
Ez áldott nép enyém, e hű, e szép magyar!*

Ó hol van már a bús, fásult és léha szellem,

²⁸ Erről a versről írta Fenyő Miksa: „Elhez képest a háború első óráinak utcai dala, „megállj, megállj kutya Szerbia” gyöngéd virágének.” Nyugat 1915. 21. szám. Kétségtelen, hogy sokan azért fordultak a később inkább a katonák szenvedéseit megíró Gyóni ellen, mert Rákosi Jenő Adyval szemben őt akarta igaz magyar költőnek kikiáltani. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00185/05845.htm> (2014. január 5.)

*A fanyar Budapest, a már-már idegen?
Az ország szíve ma a világ szíve, melyben
Ott dobban a dicső Világtörténelem!*

E versben egyszerre jelenik meg a múlt és a jövő, s a kor úgynevezett dekadens értelmiségijének félelme önmagától. Ez utóbbi toposz több ország világháborús úgynevezett lelkesedésében előjön, s egyben benne van a kulturálisan „nem magyar Budapest” vádjától való megszabadítás. Több, az első világháború első hónapjaiban bemutatott alkalmi színdarabban is előjön a háború általi megtisztulás, az életerő visszatérésének témája.²⁹ Az adott téma főleg a német világháborús irodalomban nagyon hangsúlyos.³⁰

Erdős Renée verse ugyancsak a dicső múlt visszatéréséről, a harc általi újbóli felemelkedésről szól:

*Most magyarok, régóta pihenők,
A régi kard kiröppen hüvelyéből
Hogy megbosszulja a hazug Időt,
Mely rozsdát vert rá tompa feledésből.
Homályt, a melyben fénye elveszett,
Port, a mely betakarta rajt' irigyen,
A régi harcos, szent emlékeket.*

*Most magyarok, lendüljön szabadon,
Mint az Igazság bosszúzó villáma!
Lássák fényét északon, nyugaton.
Reszkessen bele népek koronája!
Hírét, nevét a multból vegye vissza!
Csapását érezzék meg a gazok!
A régi kard ez: bátor, büszke, tiszta-
Áldás rá! Előre magyarok!*

Látható, hogy az első pillanatban megjelent versekben ugyanolyan tematika jelenik meg, mint általában Európa más országainak hasonlóan színvonalas és színvonalatlan írásaiban. Fenyő Miksa nem véletlenül hasonlítja Gyóni versét Lissauer „Hass gegen England” című verséhez, melyet végül Kosztolányi fordított magyarra. Minden hasonlóság ellenére Magyarországon sem a háború kitörésekor, sem soha azóta nem jelent meg az a fogalom, amit ilyen vagy olyan értelemben 1914 elveinek (gondolatrendszerének, ideáinak) neveznek. A nagy kérdés, hogy vajon megváltozott-e a háború lehetőségétől/kitörésétől a civil, avagy az értelmiségi közgondolkodás a magyarok körében. Felmerült-e valami új, eddig nem szereplő gondolat, célkitűzés vagy akár megerősödött-e valamely korábban is szereplő elképzelés a békéről a hadiállapotról való átmenettel? Úgy tűnik, hogy a magyar közgondolkodásban, részben a

²⁹ L. Szabó Dániel: Magyarország nem volt, hanem lesz. Háborús lelkesedés a populáris színelőadások tükrében. in: Szabó Dániel (szerk.): Az első világháború. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 727–739.

³⁰ L. Vondung, Klaus (Hrsg) Kriegerlebnis. Der erste Weltkrieg in der literarischen Gestaltung und symbolischen Deutung der Nationen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980. tanulmányait.

későbbi történelem következtében, nem alakult ki egy ilyen kép a háború kitöréséről. Nem nagyon beszéltek, legfeljebb 1914-ben a nemzet újjászületéséről, összezáródásáról. Úgy tűnik, hogy sokkal inkább a háborús vereség és az utána való területvesztés, valamint annak erős és állandó propagandisztikus hangsúlyozása az, ami a valós és elképzelt szenvedésen keresztül ilyen vagy olyan formában épített ki egy összetartó, bár nem homogén nemzetet.

